

Project van de Katholieke Bijbelstichting en het
Nederlands Bijbelgenootschap

Project

[Nieuwe Bijbelvertaling]

Over archaïsmen en hollandismen

Nederlandse en Vlaamse bespiegelingen
bij het NBV-vertaalproces

10

NBV Informatie

De gelaagdheid van de woordenschat als vertaalprobleem

Geert Booij

1. Inleiding

Als ik met mijn gezin aan tafel zit, gebruik ik wel eens per ongeluk een woord dat de lachlust opwekt van een van mijn kinderen. Het blijkt dan een woord te zijn dat voor hen onbekend is, of geleerd klinkt. Als ik bijvoorbeeld zeg dat de koplamp van de fiets van mijn dochter weer defect is, dan kan dat woord *defect* zo'n reactie oproepen. Ik antwoord dan, maar niet geheel in ernst, dat ik toch de volle breedte van het Nederlands mag gebruiken in mijn gesprekken, maar dit argument blijkt tot nu toe weinig overtuigingskracht te hebben.

Dit voorbeeld illustreert het probleem waarover ik het met u zal hebben: in de reacties van supervisors en leden van de begeleidingscommissie (die ook als supervisors fungeren) op proefvertalingen in het project Nieuwe Bijbelvertaling komen vaak negatieve opmerkingen voor over het gebruik van verouderde of archaïsche woorden. De vertalers zijn lang niet altijd onder de indruk van deze opmerkingen, en antwoorden soms dat in het NBV-project toch afgesproken is dat de volle breedte van het Nederlands gebruikt mag worden. De vraag dringt zich dan op of er op objectieve, taalwetenschappelijke gronden iets gezegd kan worden over dit probleem en de mogelijke oplossingen, zodat een welles-nietes-discussie vermeden kan worden.

Eerst zal ik het probleem kort illustreren op basis van de informatie die mij verschaft is door Clazien Verheul, neerlandica en lid van het coördinatieteam van het NBV-project. Vervolgens zal ik bezien in hoeverre de lexicografie en lexicologie oplossingen kunnen bieden voor dit probleem.

2. Het probleem

Veel supervisors hebben geklaagd over het gebruik van archaïsche woorden. Voorbeelden daarvan zijn de volgende woorden:

- (1) 2 Samuël: kastijden, schrijver ('secretaris'), mare, gelofte, aanreiken
- (2) Rechters: beroeren (met hun voorhoofd de aarde), ouden van dagen, oftewel

- (3) Prediker: verworvenheden, spijs en drank, opdat, gedenk, slaapvertrek, betreden
- (4) Joël: het oor lenen, volkeren, ten oordeel dagen, geschieden, verkeren, met u handelen
- (5) Zacharia: zijn ogen opslaan, grondvesten, weeklagen, wee, ijver, erbarmen, uitverkiesen, schoon, destijds, bestendig, gewoonlijk, snoeven, rijkelijk, veelvuldig, kort voordien, ongedesemd, bijeenzaten, verachtelijk, ofschoon, daarop ('toen'), nakomelingen, eendrachtig, verordonneren, al wie, wegwerpen, op allerlei wijzen, jegens, straatschuimers, slijk, bezoeiding, mededogen, verdolen, ijver
- (6) Tessalonicenzen: godvruchtig, ontslapen, mishagen

Sommige van die woorden zijn vervangen in de eindversie van de vertaling (V6), maar niet alle.

De discussie over dit probleem wordt doorkruist door een ander: er zijn ook woorden die een verouderd begrip aanduiden, dat hoort bij de cultuur van het desbetreffende bijbelboek. Een voorbeeld hiervan is *aalmoes*. Hier past het predikaat 'archaisch' niet. Maar de afbakening is niet altijd zo eenvoudig. Is bijvoorbeeld *aren lezen* een woord voor een begrip uit een oudere cultuur, en dus niet archaisch? Dat is maar de vraag: het gebruik van het werkwoord *lezen* in de betekenis 'verzamelen' is wel degelijk archaisch; de handeling van het verzamelen van aren die achtergebleven zijn op de akker komt bij ons weliswaar niet voor; maar wel in andere culturen; in Pakistan bijvoorbeeld is het heel gewoon, net als trouwens het geven van aalmoezen. Ik zou hier dus kiezen voor het woord *verzamelen* en niet voor het woord *lezen*.

Er zijn twee problemen rond archaische woorden:

- a. wanneer mag je ze gebruiken?
- b. hoe weet je of een woord archaisch is?

Beide problemen zal ik hieronder bespreken.

3. Hoe 'gewoon' moet de woordkeuze van een bijbelvertaling zijn?

Het probleem dat hier aan de orde is, is al een oude kwestie. Luthers opvatting over bijbelvertalen was duidelijk dat, zoals mw.dr. M.J. van der Wal het formuleert 'de bijbeltekst de gewone man moest aanspreken, wat

inhiel dat geleerdheid en hoogdravendheid vermeden moesten worden' (Van der Wal 1995: p. 16-17). Een treffend citaat is in dit verband het volgende uit zijn *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530):

- (7) Mann musz nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprach fragen, wie man soll deutsch reden; sondern man musz die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markte darum fragen und denselbigen aufs Maul sehen, wie sie reden und darnach dolmetschen, so verstehen sie es denn und merken, dasz man deutsch mit ihnen redet.

Luthers opvatting impliceert dat we archaïsmen en hoogdravende taal zoveel mogelijk moeten vermijden. Volgens mw. Van der Wal werd dit standpunt niet door alle hervormers gedeeld en had Zwingli een ander standpunt: hij bepleitte het gebruik van meer verheven taal om zo de verhevenheid van God te laten doorklinken in het taalgebruik.

Het dilemma is nog zeer actueel, zoals wordt geïllustreerd door passages uit een recent krantenbericht.

- (8) Uit een verslag van een predikantenconferentie over liturgie met N. Schuman als spreker, *Trouw* 9 oktober 1998, door Samuel de Lange:

"Te lang, te hoogdravend. vonden velen, al die tweede naamvallen erin, wat moet een tiener met de verzaking van 'de machten en van ieder slavenjuk'? En dat 'hartsgeheim' waarvan gesproken wordt is al te geheimzinnig."

"In het klein verbeelden spreker [Schuman] en gehoor [120 gereformeerde predikanten] de tegenstrevingen tussen het sacrale dat naar poëtische woorden zocht voor uitdrukking, en de pastorale praktijk waarin het volk 'het' gewoon te horen moet krijgen."

Zelf sta ik hier in principe aan de kant van die gereformeerde predikanten. Bovendien: men kan al te gemakkelijk de noties 'poëtisch' en 'archaisch' met elkaar verwarren. Bij een dichter als Ida Gerhardt, die zeker in de kring van bij de NBV betrokkenen een gewaardeerde dichter zal zijn, is archaisch taalgebruik ongetwijfeld een middel om poëtische effecten te bereiken. Maar er zijn talloze voorbeelden van dichters die met een heel eenvoudige woordkeuze toch zeer poëtisch taalgebruik aan de dag leggen, zoals Vasalis, Judith Herzberg en Rutger Kopland.

De keuze voor archaisch taalgebruik in bepaalde tekstsoorten kan ook te gemakkelijk zijn, een excuus om niet met nieuwe oplossingen te komen. Een mooi voorbeeld van een goede oplossing is de nieuwe vertaling van het begin van Prediker: *Lucht en leegte* in plaats van het archaische *Ijdelheid der tijdelheden*.

Interessant in dit verband is ook het commentaar van Gerrit Komrij (NRC-*Handelsblad* 8 oktober 1998) op een typisch archaïserend gedicht, het gedicht *De moeder* van Geerten Gossaert:

- (9) "Wat te zeggen van de zin met *Beval den maegden* – een ware opeenhoping van gekunsteldheden? Die derde naamval is archaisch, de spelling met *ae* is reactionair, en het hele begrip *maegden* voor *dienstmeiden* riekt naar tijden van ver vóór de uitvinding van de doorspoel-wc."

"wat we meestal zien als in onze tijd poëten zich aan archaische vormen te buiten gaan, is dat hun resultaten een hoog Prikkebeen-gehalte vertonen."

Een grote terughoudendheid bij het gebruik van archaische woorden, zelfs in vertalingen van poëtische teksten, is dus op zijn plaats.

4. Wanneer is een woord archaisch?

Het vertaalteam heeft de bepaling van het al of niet archaisch zijn van een woord proberen op te lossen door te kijken of de courante woordenboeken een markering 'archaisch' of iets dergelijks geven bij het desbetreffende woord. Als dat het geval is, mag dat woord alleen gebruikt worden als er een duidelijke motivatie voor is, bijvoorbeeld in poëtisch taalgebruik. Er wordt gebruikgemaakt van de volgende woordenboeken:

- (10) a. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal ("de dikke Van Dale")
b. Groot Woordenboek van hedendaags Nederlands (eendelige Van Dale)
c. Groot Woordenboek van synoniemen (Van Dale)

Mw. Verheul heeft geconstateerd dat lang niet alle van de hierboven genoemde woorden in deze woordenboeken van een label 'verouderd' of 'archaisch' zijn voorzien, en soms slechts in een van die woordenboeken. Het woordenboek dat het vaakst iets als verouderd markeert is het synoniemen-woordenboek. Dat is dus het strengst, zou je kunnen zeggen.

Maar is die strengheid wel in overeenstemming met het uitgangspunt dat de volle breedte van het Nederlands gebruikt mag worden?

Twee zaken spelen hier een rol: de notie 'de volle breedte van het Nederlands' en de basis waarop informatie in woordenboeken berust.

In het NBV-project is ervoor gekozen dat de volle breedte van het

Nederlands gebruikt mag worden in de vertaalbaarheid. Maar hoe moeten we dat operationaliseren? Want letterlijk genomen is dat natuurlijk niet de bedoeling gezien de aard en functie van een bijbelvertaling. Om dat in te zien moeten we een moment stilstaan bij de gelaagdheid van de Nederlandse woordenschat, en van alle talen die als standaardtaal fungeren.

Kenmerk van de woordenschat van een taal die als standaardtaal fungeert, zoals het Nederlands, is dat die taal een grote mate van gelaagdheid vertoont, en dienovereenkomstige labels zou moeten hebben in het woordenboek.

De meest uitputtende classificatie van te onderscheiden lagen die ik ken is die van de bekende Duitse lexicoloog Hausmann:

(11) Gelaagdheid van de woordenschat (naar Hausmann 1989)

	<i>Criterium</i>	<i>Ongemarkeerd</i>	<i>Gemarkeerde</i>
1.	tijd	<i>centrum</i>	<i>periferie</i>
2.	ruimte	hedendaags	oud-nieuw
3.	natie	algemeen gebruikt	regionaal/dialectisch
4.	medium	inheems	ontleend, vreemd
5.	sociaal	neutraal	spreektaal-schrijftaal
		neutraal	bovenlaag-onderlaag
6.	formeelheid	neutraal	groepstaal
7.	tekstsoort	neutraal	formeel-informeel
			bijbels, poëtisch,
			literair, krantentaal,
			administratief
8.	techniciteit	algemeen gebruikt	vaktaal
9.	frequentie	vaak gebruikt	weinig gebruikt
10.	attitude	neutraal	met connotaties
11.	normativiteit	correct	incorrect

Ook Nederlandse makers van woordenboeken onderscheiden een aantal lagen. Het *Groot Woordenboek Hedendaags Nederlands* van Van Dale, waarvan P. van Sterkenburg de hoofdredacteur is, kent de volgende labels om lagen aan te duiden:

(12) geografische markeringen

stilstaande markeringen: schrifttaal, ongemarkeerd, informeel, vulgair
sociale markeringen
vaktechnische markeringen
connotatieve markeringen

Maar zijn er objectieve methoden om een label als archaisch aan een woord te hechten? De moderne lexicografie maakt gebruik van corpora terwille van die objectiviteit, b.v. het Celex-corpus en de corpora van het Instituut voor Nederlandse lexicologie in Leiden. Maar zo'n corpus leidt niet automatisch tot correcte labels. Als een woord archaisch is, dan zal het een lage frequentie hebben. Als een woord een lage frequentie heeft in een bepaald representatief corpus, dan betekent dat echter niet omgekeerd dat het woord dus archaisch is: er kunnen heel veel andere factoren aan zo'n lage frequentie ten grondslag liggen. Als in een corpus de teksten gedateerd zijn, kan automatisch aan ieder woord het jaartal van de tekst waarin het staat toegevoegd worden. Maar dat een woord in een recente tekst staat, is nog geen bewijs van niet-archaisch zijn. Gerard Reve is een bekend voorbeeld van een hedendaags schrijver die het gebruik van zulke woorden cultiveert. Als er een gigantisch representatief corpus zou bestaan met een brede spreiding in de tijd, dan zou een begrip archaisch mogelijk preciezer geoperationaliseerd kunnen worden. Een corpus dat aan zulke eisen voldoet, bestaat echter niet op dit moment (cf. Martin 1988 voor de eisen die aan een representatief corpus gesteld moeten worden vanwege de gelaagtheid van de woordenschat).

In de praktijk van het woordenboek-maken en bij het maken van het door de afdeling Lexicologie van de Vrije Universiteit ontwikkelde *Referentiebestand Nederlands*, een specificatie van de basiswoordenschat zoals die in tweetalige woordenboeken moet voorkomen, wordt daarom primair vertrouwd op de kennis van de lexicograaf als moedertaalspreker. Het oude gezegde 'Het woordenboek is een meneer', bedoeld om aan te geven dat het mensen zijn die een woordenboek maken, en dat aan woordenboeken niet een al te objectieve status moet worden toegekend, geldt nog steeds. Als een supervisor een woord als archaisch ervaart, is dat reden om er kritisch naar te kijken, ook al geeft het woordenboek niet zo'n label aan dat woord.

Als we nu een woord archaisch noemen, dan zeggen we dus daarmee dat een woord volgens een van de hierboven genoemde dimensies (namelijk die van de tijd) tot de periferie van de woordenschat behoort. Als we deze kwalificatie gebruiken om een woord als ongeschikt voor een vertaling te kenmerken, dan weerspiegelt deze dus de algemenere gedachte dat we voor een vertaling die algemeen bruikbaar moet zijn ons moeten richten op het

ongemarkeerde centrum van de woordenschat, niet op de periferie: hoe meer we aan de periferie zitten, des te meer risico lopen we wat betreft de bruikbaarheid van de vertaling. Er moeten dus wel heel duidelijke redenen zijn om in die periferie te zitten.

In de praktijk wordt door de vertalers niet de volle breedte van het Nederlands gebruikt, maar voornamelijk het centrum, dit met het oog op een maximale bruikbaarheid van de vertaling. Het probleem is daarbij dat er geen scherpe afbakening is van centrum en periferie, en dus per geval, per woord dus, soms reflectie nodig is: het centrum van de woordenschat heeft een zekere bandbreedte.

Om nog eens een voorbeeld te geven van een keuze voor het centrum: we zullen in een vertaling niet een formulering als *groter als* gebruiken, hoewel deze tot de volle breedte van het Nederlands behoort. Hetzelfde geldt voor het zeer frequente gebruik in spreektaal van *hun* als subjectspronomen, als in *Hun hebben het gedaan*. Ook zouden we niet graag ergens in de NBV als positief antwoord *Zeker weten* lezen, hoe frequent dit antwoord ook moge zijn in gesproken Nederlands. Het idee dat we die volle breedte kunnen gebruiken in een bijbelvertaling is dus een illusie.

Het probleem van de gelaagtheid doet zich voor bij een aantal dimensies. Een daarvan is de geografische: er zijn woorden die in Nederland tot de standaardtaal behoren, maar niet in de algemene variant van het Nederlands in België. En dat terwijl we toch streven naar een bijbelvertaling voor het hele Nederlandse taalgebied. Een voorbeeld is het woord *zotel* dat in het Nederlands van Nederland archaisch is, maar niet in het algemeen Nederlands van België. Dit probleem is op te lossen, zoals de lexicograaf Heestermans doet, door het standaard-Nederlands van Nederland te identificeren met het standaard-Nederlands in het algemeen. Veel Nederlandssprekende Belgen zijn daar niet blij mee. De lexicale problemen die daarmee samenhangen zijn ook diverse malen signaleerd door het Vlaams lezerspanel. [Zie voor een interessante verkenning van het probleem Deygers 1993.]

Wel zijn er enkele dimensies waar de periferie betrokken mag worden bij de afweging: bij de dimensie van formeelheid en tekstsoort. Dat zijn namelijk twee dimensies waar ook in het brondocument variatie is. Simpel gezegd: in een poëtische tekst kan in principe de perifere woordenschat gebruikt worden die hoort bij dat type taalgebruik. Maar dan toch ook zo terughoudend mogelijk: vaak bestaan er alternatieve woordkeuzen die wel poëtisch, maar niet archaisch zijn.

5. Conclusies

De adviezen die ik op basis van het bovenstaande kan geven zijn de volgende drie:

- a. Er is geen op frequentietellingen alleen gebaseerde bepaling van het archaïsch zijn van een woord mogelijk; de beschikbare corpora zijn nog onvoldoende verrijkt om automatisch zulke labels te kunnen geven. Het taalgevoel van de woordenboekmaker en de moedertaalspreker is dus onontbeerlijk, en daarom is het ook zo goed dat supervisoren hier hun eigen taalgevoel laten spreken.
- b. Een bijbelvertaling die breed aanvaardbaar is, moet zich richten op de kern van de Nederlandse woordenschat, en kan niet de volle breedte van het Nederlands gebruiken.
- c. Zelfs in het geval van poëtische teksten is grote terughoudendheid in het gebruik van archaïsche woorden geboden: het poëtisch gehalte van een vertaling hangt er niet van af, en dus zouden we zulke woorden zo veel mogelijk moeten mijden.

Prof.dr. G.E. Booij (Gereformeerde Kerken in Nederland) is hoogleraar Algemene Taalwetenschap aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en is lid van de begeleidingscommissie Nieuwe Bijbelvertaling.

Verwijzingen

- Deygers, K.L.A.G., "Hoe 'Vlaams' is de Grote van Dale?" *Jaarboek van de Stichting Inst. voor Ned. Lexicologie* 1997. Leiden 1998, p. 59-84.
- Hausmann, F.J., "Die Markierung im allgemeinem einsprachigen Wörterbuch." In: F. J. Hausmann et al (eds.) *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*. Berlin 1989: De Gruyter, p. 649-657.
- Martin, W., "Corpora voor woordenboeken". *Jaarboek Corpusgebaseerde Woordanalyse* 1987-1988. Amsterdam 1988: Vrije Universiteit, p. 91-99.
- Wal, M.J. van der, *De moedertaal centraal*. Den Haag 1995: SDU.